

Úvod

Prohlížíme-li si pozorněji nějakou památku středověkého umění, často nás zarazí neobvyklá perspektiva, prostorové uspořádání či pitoreskní tvar, aniž si většinou příčinu nezvyklosti svého dojmu vůbec uvědomíme. Je to dáno jednak odlišným dobovým náhledem na funkci umění a uměleckých výtvorů, ale také specifickým středověkým chápáním samotné prostorovosti. Myslím, že můžeme mluvit o typicky středověkém pojetí prostoru, souvisejícím s filozoficko-teologickými koncepty stejně jako s prostým dobovým vnímáním fyzického prostředí. Přiblížit a rozkrýt některé z aspektů tohoto pojetí a ukázat jejich odraz v myšlenkových strukturách každodenního života bude hlavním cílem, který si před sebe klade tato kniha.

Tématu prostoru a místa moderní věda obecně věnovala velmi málo pozornosti a mnozí historikové vývoj náhledu na prostor ve svých pracích nezohledňují.¹ Vnímání *prostoru*, zjednodušeně řečeno okolí, které nás obklopuje, je mnohem více dáno zkušeností a kulturou, než aby nám bylo vrozené, jak většina lidí předpokládá. Obrazu trojrozměrného prostoru zprostředkovaného zrakem se musíme nejprve učit porozumět zkušeností. Lidé, kteří byli následkem šedého zákalu od narození slepí a nabyli zraku až po operaci, stěží rozeznávají jednotlivé objekty, natož aby je byli schopni vidět trojrozměrně. Musejí se nejprve naučit poznávat vztah mezi šířením světla a tvarem jednotlivých předmětů.² Prostor zprostředkovaný smysly novorozeněti je jednolitý a neměnný a teprve postupně z něho v jeho obrazivosti vystupují jednotlivé předměty a dítě si vytváří zrakové, hmatové a pomyslné prostory.³

Podle etnografických pozorování kultur přírodních národů se abstraktní představy o prostoru nevytváří z prosté zkušenosti. Prostor je nejprve pouhou náhodnou skupinou konkrétních místních směrů, více či méně uspořádaných, z nichž každý je spojen s určitým citovým ohlaselem. Tento primitivní prostor může korespondovat s prostorem společným určité skupině, rodině nebo kmeni, ale teprve astronomické nebo meteorologické události mohou obdařit jisté směry hodnotami a obecnějším významem.⁴

Téma vnímání prostoru zasahuje do mnohých vědních oborů a existuje řada prací, které se jím speciálně zabývají. Jejich autoři zkoumají vývoj vnímání prostoru, jeho psychologické aspekty, analyzují kosmologické výklady ve filozofických a teologických koncepcích, zabývají se vlivem vnímání prostoru na průběh událostí, politiku, podobu architektury. Výrazně mezioborové téma zasahuje do historie, etnografie, sociologie, politologie, filozofie i psychologie.⁵

V této práci bych se chtěl zabývat vnímáním prostoru v českém středověku a jeho vývojem od počátku 12. do konce 14. století. Zaměřím se na jeho praktické dopady při putování krajinou a bude mě zajímat, jak na člověka působilo prostředí, které jej obklopovalo, a jakým způsobem se v něm orientoval.

Na úvod je třeba poznamenat, že toto téma má jedno úskalí. Ve středověku neexistovalo pojetí prostoru v takovém významu, jak jej chápeme dnes. Samotný termín *spatium* neoznačoval *prostor* v moderním smyslu slova, byť tento význam najdeme v latinských slovnících na prvním místě. Dal by se přeložit slovy *rozlehlost*, *rozsah*, *roztažení*, přičemž u *prostorovosti* se vždy jednalo o vlastnost konkrétní hmoty, to znamená, že *prostorovost* nemohla existovat sama o sobě.⁶

Při vymezení tématu, které bychom dnes nazvali *prostor*, užívají středověcí autoři většinou termín *locus*. Jeho význam je ale mírně odlišný – *místo*. Je proto obtížné hovořit o historickém vývoji konceptu prostoru, spíše je možné věnovat se různým problémům více či méně spjatým s významem slova, jaký termínu *prostor* přičítáme dnes. Zároveň je nutné uvažovat o jeho propojení s časem. Podobně jako Josef Macek píše o prostorovém vnímání času v jagellonských Čechách,⁷ setkáme se s odrazem této skutečnosti i ve starších textech z českého kulturního okruhu.

V anglosaské literatuře se pro prostorové povědomí jednotlivce i skupiny lidí používá termín *mentální mapa*.⁸ Označuje způsob rozumění prostoru, z něhož vycházejí představy o uspořádání kosmu a o našem místě v něm stejně jako metody lokalizace určitého místa či způsob orientace při cestě krajinou. Všechny pozůstatky období středověku, ať už písemné památky a architektura, nebo kulturní prvky v krajině, odrážejí skutečnost, že mentální mapa tehdejších lidí byla jiná, než je ta naše současná.

Při zkoumání aspektů takového typu historiografie, jakou francouzská škola soustředěná kolem časopisu *Annales* nazvala dějinami mentální, nelze nebrat v úvahu, že každý jedinec má své vlastní vidění světa, a tedy i svou mentální mapu, tudíž je velmi problematické jakékoli po-

znatky na tomto poli zobecňovat. Historiky zabývající se podobnými tématy nicméně nemohou zajímat specifické jednotliviny, ale měli by usilovat o popis vývoje obecných rysů, které byly lidem v určité epoše vlastní, a v jiné nikoli. Tyto obecné rysy se odrážejí v myšlení a následně i tvorbě všech současně žijících jednotlivců; je pouze nutné je identifikovat a podrobit dalším analýzám a srovnávání.

* * *

Období, kterému se budeme věnovat, zahrnuje dobu přerodu společnosti a velkých hospodářských změn spjatých s kolonizací ve 13. století i dostatečný následný časový odstup, který umožňuje zachytit odraz případných změn z kategorie *dlouhého trvání*, tedy proměnu základních politických, hospodářských a společenských struktur.⁹ Jednou z možností, jak do takto obecného tématu proniknout, je analyzovat dochované texty a informace týkající se vnímání krajiny a orientace v prostoru z hlediska *diachronní sémantiky*.¹⁰ Jejím cílem je rozpoznat přesné významy jazykových jednotek a rozkrýt jejich vývoj. Pokusil jsem se o to u výrazů užívaných pro popisy poloh v terénu, určení směru, označení prvků krajiny apod.¹¹

Při jazykovém rozboru je bezpochyby nezbytné dobře se zamyslet nad povahou textů, které použijeme. Z dochovaných textových pramenů jsem z hlediska tématu podrobněji prostudoval především kroniky a listiny, přičemž jsem místy využil i jiné dobové texty, jako např. popravčí knihy, poezii, exempla apod. První dva jmenované typy textů jsou pro vymezené téma neobyčejně informačně bohaté a zároveň edičně velmi dobře zpracované. Při použití metody masového srovnávání, které se u sémantické analýzy předpokládá, je ediční zpracování pramenů nutným předpokladem. I přesto většinou nelze z časových důvodů – kvůli obrovskému množství materiálu – projít všechny relevantní texty ke stanovenému tématu a srovnávat veškeré nalezené případy.¹² U historických prací to platí dvojnásob. Kritérium úplnosti by zde beztak bylo iluzorní, protože už i množina zachovaných textů je pouhým zlomkem jejich původního počtu. K uspokojivému výsledku je ale nutné shromáždit dostatečné množství vzorků; natolik velké, aby z něho již bylo možné vyvozovat obecnější trendy v používání jednotlivých výrazů. Vzhledem k neustálené terminologii se ve středověkých textech setkáme s určitou nejednotou a nepravidelností či neuspořádaností. Důležité je vystihnout tendence, které výrazně převládají, a uvažovat o možných příčinách jednotlivých odlišností. Nelze přitom pominout ani obtížně

uchopitelné vciťování se do jazykových stylů jednotlivých autorů či typů textů; v druhém případě mám na mysli zejména postupně se vybrušující styl textů listin.¹³

Z metodických obtíží jistě vyniká problém dvojjazyčnosti – analyzované texty jsou psány v latině, ačkoli mnozí jejich autoři v běžném životě mluvili česky a německy. Texty tak tvoří specifický svět, který odráží i „nelatinskou“ zkušenost jejich autorů. Tomu se přizpůsobuje jak samotný jazyk, tak varianty použití jednotlivých výrazů.¹⁴

Na dvojjazyčnost a problémy z ní plynoucí poukazuje již Marc Bloch v předválečné syntéze *Feudální společnost*.¹⁵ Latina nebyla mateřským jazykem středověkých autorů a míra její znalosti se u jednotlivých osob značně lišila. Sloužila nicméně jako univerzální dorozumivací jazyk vzdělanců, ať už v jakékoli podobě a kvalitě. Každý autor si v závislosti na svém vzdělání a schopnosti osvojit si cizí jazyk vytvářel svou vlastní latinu. Často je tedy problematické srovnávat sémantické významy jednotlivých slov napříč různými texty; naopak je žádoucí začít srovnáváním v rámci textu jednoho autora. V používání jednotlivých výrazů lze v takto vybraném vzorku nalézt pravidelnosti, které je pak možné srovnávat s pravidelnostmi zjištěnými v jiných textech. Latinský slovník každého jednotlivého autora velice věrně odráží jeho myšlení v rodné řeči, je pouze třeba mít na zřeteli, že u něho vzhledem k omezené znalosti cizí řeči nelze předem předpokládat platnost obecných významů jednotlivých slov – ty je potřeba teprve odvozovat z kontextů v rámci díla daného autora.

U informací z vyprávěcích pramenů vzniká potřeba definovat rozdíly způsobené odlišným stylistickým pojetím jednotlivých kronikářů. Historik středověku se při každém srovnávání založeném na jazykovém rozboru musí vyrovnat s tím, že od sebe autoři navzájem přebírali celé pasáže textu, a to často doslovně. Znění textů navíc může být ovlivněno mladšími přepisy, v nichž se většina z nich dochovala. V případě, že známe starší předlohu, lze ovšem opsané pasáže určit, zvláště když se v kontextu celého díla jeví jako specifické, často právě výběrem určitých výrazů.

Dále zde najdeme převzaté starší frazémy či obecně užívaná schémata s již vyprázdněným smyslem, sousloví existující v antické latině – textech *Vulgáty* či patristických Otců – která ve středověkých textech pouze přežívala, resp. pozbyla svůj původní význam. V takových případech je nutné porovnávat jednotlivé konkrétní situace. A nejde ani tak o to, jestli je dané sousloví převzato z antických nebo biblických textů, ale

jakým způsobem je použito v novém kontextu. Zkoumání prostorově i časově uzavřené množiny textů by mělo ukázat případné významové anachronismy převzaté ze starších typů vyjádření. Již namátkové sondy do antických, biblických a raně středověkých patristických textů ukazují, že tyto typy vyjádření jsou ve zkoumaných textech jistým způsobem specifické, byť se v nich mnohdy užívají identické výrazy.

Důležitou skutečností je, že máme pro dané období v českém prostředí k dispozici více druhů textů. Jinak bychom mohli velmi snadno podlehnout klamu určitých literárních forem. Vedle vyprávěcích pramenů se však dochovalo také velké množství právních textů, zejména listin. Jejich autoři sledovali naprosto odlišné cíle než kronikáři a legendisté. Texty listin, zejména těch, které zaznamenávají detaily hraničních sporů, odrážejí potřebu zorientovat se v konkrétní krajině, přičemž cílem autorů bylo popsat situaci tak, aby tomu příjemci textu porozuměli. Pokud údaje z listin srovnáme s tím, co se dočteme v kronikách a legendách, můžeme mnohem lépe rozpoznat případné textové šablony a klíšé vycházející z toho, za jakým účelem byly tyto písemnosti pořízeny, a lépe nahlédnout do způsobu myšlení tehdy žijících lidí.